

Kitâbu't-Tevhîd'in Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhîd Anlayışı

Kâmil ÇAKIN*

ABSTRACT

Buhari's Opinion on 'Tevhîd' according to 'Kitabu't-Tevhîd'. According to Buhari God is the one and unique. There is none like unto Him. God is full of knowledge and wisdom; God is one who sees and knows all things. But He is firmly established on the throne (Arş). His own face is really and his hands too. God will appearance to believers in the hereafter. Earth and heavens had been created by God.

KEY WORDS: God, Buhari, Appearance, Tevhîd.

İmam Buhârî (h.194/256-m.810/870), İslâm dünyasında Kur'an'dan sonra en önemli ikinci kaynak kabul edilen *el-Câmiu's-Sahîh* isimli eserin müellifi'dir. Buhârî ve eseri hakkında Türkçe'mizde pek çok şey yazıldığı için bunlarla ilgili bilgi vermeyi zâid kabul ederek, doğrudan konuya girmek istiyorum.

Kitâbu't-Tevhîd, el-Câmiu's-Sahîh'in son bölümünü oluşturmaktadır. Buhârî bu kısımda kendisine kadar gelen rivayetler ışığında Allah'ın birliği/Tevhîd hakkındaki düşüncelerini serd etmektedir. Bunu yaparken zaman zaman kendinden önce ortaya çıkmış bazı kelâmî fırkaların görüşlerini eleştirdiğine de tanık olunmaktadır. Fakat, bizim burada yapmak istediğimiz asıl şey, Buhârî'nin bu fırkalara verdiği cevapları incelemek yerine onun nasıl bir tanrı tasavvuruna sahip olduğunu ortaya koymak ve tevhîd akidesini tespit olacaktır. Bu tespitlerimizi Buhârî'nin bâb başlıklarına dayandırmaya çalışacağız. Zira, İslâm alimleri arasında meşhur olan görüşe göre, "Buhârî'nin fıkhı, bâb başlıklarında gizlidir". Buhârî, diğer muhaddislerden farklı olarak, kendi kişisel görüşlerini bâb başlıklarına ustaca yerleştirmiştir. Buhârî'nin bâb başlıklarında serd ettiği fikirlerini maddeler halinde ele almaya çalışacağız.

1. Tevhîd/Allah'ı Birleme, İslâm'ın ilk şartıdır: Buhârî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'deki ilk bâbı, insanların öncelikle Allah'ın Birliği'ne çağırılmalarıyla ilgilidir. Buhârî'nin burada verdiği rivayet, Muaz b. Cebel'in Yemen'e vali tayini ile ilgilidir. Hz. Peygamber, Muaz'a, oradaki insanları önce tevhîd davet etmesini, tevhîdi kabul ettikten sonra onlara beş vakit namazın farz

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

kilindiğini tebliğ etmesini emretmektedir.¹ Bu rivayetten, Buhârî'nin tevhid akidesini ilk esas olarak gördüğü, namazı da onun hemen ardından ikinci ameli emir şeklinde telâkki ettiği anlaşılmaktadır.

2. Allah Rahmân'dır; kullarına acıycıdır: Buhârî burada Allah'ın Rahmân sıfatını ele almakta, verdiği rivayetle Rahmân'ın kullarına karşı merhametli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, kulların da birbirine karşı merhametli olmaları gerekmektedir. Çünkü, "insanlara karşı merhametli olmayana Allah da merhamet etmez".²

3. Rızık veren Allah'tır: Buhârî burada şu hadisi nakletmektedir: "Hiç bir kimse kendisi hakkında duyduğu isnad ve iftiraya karşı Allah kadar sabırlı değildir. Çünkü bazı insanlar Allah'a çocuk isnad ederler, fakat Allah yine de onları rızıklandırır ve afiyet içinde yaşatır."³

4. Allah kuvvet ve kudret sahibidir: Buhârî, aynı bâb başlığında Allah'ın bu sıfatını da zikretmektedir. Yukarıdaki rivayeti aynı zamanda bu konu için delil olarak kullanmıştır. Bunun yanı sıra, Buhârî, ileride açtığı bir bâbta da Allah'ın "Kâdir" ismini bâb başlığı olarak kullanmaktadır. Buhârî burada 'istihâre' duasını Allah'ın kudretini gösteren bir delil olarak kullanmıştır.⁴

5. Allah gaybı bilir, fakat gaybı hiç kimseye açıklamaz: Buhârî'nin bu bâb başlığında gayba dahil ettiği esaslar arasında, Kıyâmet'in zamanı, yağmurun nereye yağacağı, kadının ne zaman gebe kalacağı ve ne zaman doğuracağı, çocuğun cinsiyeti, yarın ne olacağı, insanın nerede öleceği konuları yer alır.⁵ Buhârî burada Hz. Ayşe'den rivayet edilen şu hadisten istifade etmektedir: "Her kim, Muhammed, rabbini gördü diye iddia ederse, bil ki yalancıdır; Allah 'gözler O'nu idrak edemez' buyurmaktadır. Her kim, Muhammed gaybı bilir derse, bil ki yalancıdır; Allah 'gaybı Allah'tan başkası bilemez' buyurmaktadır". Bu rivayeti vermesinden, Buhârî'nin peygamberin gaybı bilmediği düşüncesinde olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Fakat, bu sonuca ulaşmakta acele etmemek gerekir; zira, Buhârî'nin diğer bölümlerde yaptığı rivayetler onun aksi düşüncede olduğunu göstermektedir. Meselâ, *Kitâb'l-Fiten*'de verdiği rivayetlerin büyük çoğunluğu peygamberin gayba dair haberlerini kapsamaktadır. Buradan hareketle, Buhârî'nin, gaybın sadece peygamberlere açıklanacağı fikrinde olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

6. Allah ölümsüzdür: Buhârî, Allah'ın izzet sahibi oluşuna dair açtığı bâbta peygamberden Allah'ın ölümsüz olduğunu vurgulayan bir duasını zikretmektedir. İbnu Abbas'tan gelen bu rivayete göre peygamberimiz şöyle dua-

1 Buhârî, VIII. 163-4.

2 VIII. 165.

3 VIII. 165.

4 VIII. 165 ve 168.

5 VIII. 165-6. Mugayyebât-ı hamse denilen bu konularla ilgili olarak bakınız: 31-Lokman-34.

etmiştir: “Senin izzetine sığınırım. Senden başka ilah yoktur. Sen ölümsüz-sün, insanlar ve cinler ise ölecektir”.⁶

7. Allah yaratıcı ve şekil vericidir (musavvir): Buhârî, bu bâbta, Allah’ın yerleri ve gökleri yaratan olduğuna dair bir duasını vermektedir.⁷ Peygamberimizin bu duasına baktığımızda, Allah’ın bir takım sıfatlarının zikredildiğini görmekteyiz. Buna göre, Allah yerleri ve gökleri yarattığı gibi, onların ve içindekilerin varlığını devam ettirendir. Başka bir deyişle yer, gök-ler ve içindekiler varlığını Allah’a borçludur. Allah yerlerin ve göklerin nuru-dur.

Buhârî, ileride açtığı bir bâbta da aynı konuya temas etmekte, Allah’ın yaratıcı ve şekil verici (musavvir) oluşu hakkında şu rivayeti nakletmekte-dir: “Benu Mustalik gazvesinde bazı sahabilerin hissesine kadın esirler düş-müştü. Bu sahabiler kadın esirlerden istifade etmeyi düşünüyor, fakat kadın-ların hamile kalmalarını istemiyorlardı. Hz. Peygamber’e azil yapmak iste-diklerini söylediler. Peygamberimiz şu cevabı verdi: “(Çocuk) yapmamanız nasıl mümkün olabilir ki? Allah kıyâmete kadar yaratacağı kimseleri takdir edip yazdı.”

8. Allah’ın işitmesi ve görmesi: Buhârî bu kısımda Hz. Ayşe’den mevkûfen, “bütün sesleri en mükemmel şekilde işiten Allah’a hamd olsun” duasını zikretmektedir. Buhârî burada şu rivayeti de delil olarak kullanmak-tadır: “Bir sefer esnasında sahabiler yüksek sesle tekbir getirmeye başlamış-lardı. Peygamberimiz onlara ‘nefsinize acıyın, sağıra ve gaib olana seslenmi-yorsunuz...’ uyarısında bulunmuştur.

9. Allah’ın doksan dokuz ismi: Buhârî burada Ebu Hureyre’den rivayet edilen şu hadis ile ihticâc etmektedir: “Allah’ın doksan dokuz, yüz-den bir eksik, ismi vardır. Kim bu isimleri sayarsa Cennet’e girer. Sonraki bâbta ise bu isimlerle yapılan dualara dair rivayetleri zikretmektedir.⁸

10. Allah’a “nefs” kelimesi izafe edilebilir: Buhârî’ye göre Allah’a nefis kelimesi izafe edilebilir. O, bu konuda “Allah size kendine/nefsine karşı uyarmaktadır”⁹ ayeti ile Hz. İsâ’nın Cenâb-ı Hakk’a hitaben söylediği “sen benim nefsimde olanı bilirsin, ben ise senin nefsinde olanı bilemem”¹⁰ ayet-lerini bâb başlığı olarak kullanmaktadır. Buhârî, nefis kelimesiyle Allah’ın ‘ki-şilik’ sahibi olduğunu vurgulamak istemektedir. İleride de görüleceği gibi, o, Allah’a ‘şey’ denilebileceği fikrindedir.

11. Allah’ın yüzü: Buhârî’ye göre Allah’ın yüzü vardır. Bu konuda “her şey yok olacaktır, Allah’ın yüzü hariç”¹¹ ayeti ile ihticâc etmektedir. Câbir b.

6 VIII. 167.

7 VIII. 167.

8 VIII. 169,170.

9 3-Âli İmrân-28,30.

10 5-Mâide-116.

11 28-Kasas-88.

Abdillah'ın rivayet ettiğine göre, "De ki, O, size üzerinizden azâb göndermeye kâdirdir"¹² ayeti indiğinde, Peygamberimiz "(o azâbtan) senin yüzüne sığınırım" dedi...¹³. Buhârî'nin bu ayette geçen 'yüz' kelimesini zahiri anlamda anladığı görülmektedir.

12. Allah'ın gözü: Buhârî burada da konuyla ilgili ayetleri verdikten sonra, Peygamberimizden nakledilen Deccâl'la ilgili bir rivayetten yararlanmaktadır. Deccâl'in tarif edildiği bu rivayette Deccâl'in sağ gözünün kör olduğu, ancak Allah'ın gözlerinin kör olmadığı anlatılmaktadır.¹⁴ Yukarıda, Buhârî'nin gayb sadece Allah'ın bildiğine dair bir bâb açtığından bahsetmiştik. Orada ikaz ettiğimiz gibi, Buhârî, bu kez peygamberimizin Deccâl ile ilgili rivayetini verirken, bir bakıma Peygamberimizin gayba dair haberlerini de kabul etmiş olmaktadır.

13. Allah'ın eli: Buhârî'ye göre Allah'ın eli vardır. O, bu konuda "ey İblîs! Seni, ellerimle yarattığıma secde etmekten men eden nedir?"¹⁵ ayetini delil olarak kullanmaktadır. Buhârî bu görüşünü, kıyâmet günü insanların şefaât aramak için peygamberlere gidişini anlatan bir hadisi ile desteklemektedir. Bu hadisin baş kısmında, günahkâr insanlar şefaât istemek için Hz. Âdem'e giderek "ey Âdem! Allah seni eliyle yarattı...o halde bize şefaât et" şeklinde Allah'a el izafesi yer almaktadır. Uzunca olan bu hadiste ayrıca Hz. Peygamber'in günahkâr insanlara şefaât istemek için Allah'ın huzuruna çıkışı, Allah'ı görünce secdeye kapanışı anlatılmaktadır.¹⁶

Buhârî'nin burada verdiği başka bir rivayet şöyledir: "Allah'ın eli doludur. Gece ve gündüz cömertçe vermesi ondan bir şey azaltmaz". "Görmüyor musunuz ki Allah, gökleri ve yeri yarattığı günden beri insanlara infak ediyor, yine de elindeki bitmiyor". "Allah'ın Arş'ı su üzerindedir. Diğer elinde ise terazi (mîzân) vardır. İndirir, kaldıdır".¹⁷

Bir başka hadis şöyledir: "Allah kıyâmet günü yeryüzünü tutar. O gün gökler sağ elindedir".¹⁸

Aynı yerde, Buhârî, bunların ardından şu hadisi nakletmektedir: "Abdullah b. Mesud'dan rivayet edilmiştir. Bir Yahudi peygambere gelerek, 'yâ Muhammed! Allah gökleri bir parmağında, yerleri bir parmağında, dağları bir parmağında, bitkileri bir parmağında, mahlukatı bir parmağında tutar. Sonra 'işte hükümdar benim' der'. Peygamberimiz azı dişleri görününceye kadar güldü, sonra, "onlar Allah'ı gereği gibi anlayamadılar".¹⁹

Rivayetin ardından, Buhârî, Abdullah b. Mesud'un "peygamberimiz bu Yahudi'ye hayret ve onu tasdik amacıyla güldü" dediğini nakletmektedir.

12 6-En'âm-65.

13 VIII. 171.

14 VIII. 172.

15 38-Sâd-75.

16 VIII. 172,173.

17 VIII. 173

18 VIII. 173.

19 VIII. 174

Hız. Peygamber'in gülmesi ve ardından "Allah'ı gereği gibi anlayamadılar" ayetini okuması, tasdikten çok tenkit ve reddetmeye yönelik bir davranış olarak anlaşılabilir.

14. Allah'a 'şahıs' ve 'şey' denebilir: Buhârî'nin bu kısımda Abdulmelik'in "Allah'tan daha gayretli bir başka şahıs yoktur" dediğini nakletmektedir.²⁰ Buhârî bir sonraki bâb başlığında "De ki: 'hangî şey şahitlik bakımından daha büyüktür'²¹ ayetini verdikten sonra, "Allah kendisini şey olarak isimlendirmiştir" demektedir. Onun burada kullandığı delillerden biri de "O'nun yüzü hariç, her şey yok olacaktır"²² ayetidir.

15. Allah Arş'ın üzerindedir: Buhârî'nin buradaki bâb başlığı şöyledir: "O'nun Arş'ı su üzerindedir"²³. O, büyük olan Arş'ın rabbidir.²⁴ Ebu'l-Âliye dedi ki: 'semâa istivâ etti' ifadesinin anlamı 'yükseldi=irtefea'dir. 'Onları tesviye etti' demesinin anlamı 'yarattı' olur. Mücâhid demiştir ki: 'Arş'a istivâ' etti', yani 'Arş üzerine yükseldi, çıktı' demektir. Buhârî bu bâb başlığı altında "...Allah var idi. O'nun öncesinde hiç kimse yoktu. Arş'ı su üzerindeydi..." rivayetini kullanmaktadır.²⁵ Arş, kelime anlamı bakımından 'koltuk' demektir. Âmiyâne tabiriyle buna 'makam koltuğu' da diyebiliriz. Bu nedenle, selefi hadisçiler, 'Allah'ın Arş'ı su üzerindedir' ayetini, Allah'ın Arş üzerinde oturduğu şeklinde anlamışlardır.

16. Allah göktedir: Buhârî'ye göre, Allah Arş'ın üzerindedir. Arş ise göktedir. Fakat, burada gök ile kastedilen dünyadan uzak, yüksek bir yere işaret ediyor olmasıdır. Buhârî bu konuda "melekler ve Ruh O'na yükselir"²⁶, "güzel kelimeler O'na yükselir"²⁷ gibi ayetlerle ihticâc etmektedir. Buhârî, bu bâb başlığından sonra, Meleklerin gece ve gündüz dünyaya gelerek sabah ve ikinci namazlarında müminleri gözleyip, daha sonra onların amellerini Allah'a yükselttiklerine dair rivayetler vermektedir.

17. Allah ahirette görülecektir: Buhârî burada "o gün bir takım yüzler vardır rablerine bakıp parlayacaktır"²⁸ ayetini bâb başlığı olarak seçmiştir. Buhârî, bu ayeti açıklama sadedinde, "şu ayı nasıl ki hiç izdihama yol açmadan görebiliyorsanız, (kiyâmette) rabbinizi o şekilde görebileceksiniz" hadisini kullanmaktadır.²⁹

18. Göklerin, yerin ve içindekilerin yaratılması Allah'ın fiili ve işidir. Tüm bunlar yaratılmış olup, Allah yaratılmış değildir: Buhârî bu konuda şu hadisi kullanmaktadır: "Bir gece Meymûne'nin yanın-

20 VIII. 174.

21 6-En'âm-19

22 28-Kasas-88

23 11-Hûd-7

24 27-Neml-26

25 VIII. 175.

26 70-Meâric-4

27 35-Fâtır-10

28 75-Kiyâme-22

29 VIII. 179.

da kaldım. O gece peygamber de oradaydı. Peygamberin nasıl gece namazı kıldığına bakmak istiyordum. Peygamber bir saat kadar eşi ile sohbet etti. Sonra yatağa girip uyudu. Gecenin son üçte biri veya o kadar bir süre kaldığında, kalktı ve gökyüzüne doğru baktı. Sonra, “göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akıl sahipleri için açık ibretler vardır”³⁰ ayetini okudu.³¹

19. Allah’ın konuşması (kelimeleri), Allah’ın kelâm sıfatı: Buhârî bu konuda bir çok hadisi delil olarak nakletmektedir. Bu rivayetlere göre, Allah’ın kendi nefsinde verdiği sözler veya kendi nefsinde konuşması söz konusudur. “Allah mahlukâtı yaratmayı dilediği zaman, katında, Arş’i üzerine şunu yazdı: Rahmetin gazabımı geçmiştir” hadisini buna delil olarak kullanmaktadır. Diğer taraftan, Allah Hz. Muhammed’le vahiy göndermek suretiyle konuşmaktadır: “Hz. Peygamber, Cebrâil’e ‘niçin daha fazla gelip benimle konuşmuyorsun’ diye istekte bulununca, Allah, ‘biz ancak rabbinin emri ile ineriz’³² ayetini indirmiştir”.³³ Buhârî bundan sonra açtığı bir başka bâbta da Allah’ın bir şeyin olmasını dilediği taktir ona ‘ol’ emrini verdiğini zikretmektedir.³⁴ Buhârî, “Rabbimin kelimeleri için denizler mürekkep olsa, denizler tükenir fakat rabbimin kelimeleri tükenmez”³⁵ ayetini de diğer bir bâbın başlığı haline getirmiştir.

Buhârî daha sonra açtığı bâblarda Allah’ın kelâm sıfatını ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. O, Allah’ın dilediği kimselere şefaahat hakkı verecek olmasını (bunu konuşarak yapacaktır), Cebrâil ve diğer meleklerle konuşmasını, insanlarla konuşmasını (meselâ; gecenin üçte birlik kısmı olduğunda yer yüzü semâna inerek ‘tevbe eden yok mu affedeyim’ diye seslenmesi gibi), kıyâmet günü peygamberler ve diğer insanlarla konuşacak olmasını, Hz. Musa ile konuşmasını, cennet ehliyle konuşmasını³⁶ O’nun kelâm sıfatının açık delilleri olarak zikretmekte ve her birini bir çok rivayetle desteklemektedir.

20. Gerçek irâde ve meşîe sahibi olan Allah’tır: Buhârî, ilk dönemlerden itibaren İslâm aleminde en çok tartışılan konulardan biri olan irâde ve meşîe (dileme) meselesinde de kendi görüşlerini ortaya koymakta ve bu konudaki görüşlerini desteklemek için bir çok hadisi rivayet etmektedir. O, “Allah dilemedikçe siz bir şey dileyemezsiniz”³⁷ ayetini hemen bâb başlığında vererek bu konudaki fikrini belirtmektedir.

21. Allah âlimdir, ilmi ile her şeyi kuşatmıştır: Buhârî, Allah’ın ilmi konusunda birkaç bâb açarak konuyu geniş bir açıdan ele almaktadır.

30 3-Âli İmrân-190.

31 VIII. 187.

32 19-Meryem-64

33 VIII. 188.

34 VIII. 189.

35 18-Kehf-109

36 VIII. 194-206

37 76-İnsan-30, 81-Tekvîr-29

Açtığı bâblardan birinde “siz, kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin aleyhinize şahitlik etmesinden sakınmıyordunuz. Yaptıklarınızdan çoğunu Allah’ın bilmeyeceğini sanıyordunuz”³⁸ ayetini Allah’ın ilminin genişliğine delil olarak zikretmektedir. Bir başka bâbta “sözünüzü ister gizleyin ister açıkça ifade edin, muhakkak ki O göğüslerin gizlediklerini bilir. Yaratan hiç bilmez mi? O, latîftir, haberdardır”³⁹ ayetini zikretmektedir.⁴⁰

23. Her şeyi yaratan Allah’tır: Buhârî, *Kitâbu’t-Tevhîd*’teki bir bâbı putların Allah’a ortak koşulmasına ayırmıştır. Bu konudaki bâb başlığını uzun tutmuş, bir yerde “kulların fiillerinin ve iktisaplarının yaratılmış olması” ifadesini bâb içerisine dahil etmiştir.⁴¹ Hemen akabinde delil olarak “her şeyi O yarattı ve yarattıklarına bir ölçü taktir etti”⁴² ayetini vermesi, halku ef’âlî’-îbâd meselesinde Mu’tezile gibi düşünmediğini ortaya koymaktadır. Buhârî, başka bir bâbta⁴³ bu konudaki fikirlerini daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Burada, “sizi ve yaptıklarınızı Allah yaratmıştır. Biz her şeyi bir ölçü ile yarattık”⁴⁴ ayetini vermektedir. Buhârî’nin *Halku Ef’âlî’-îbâd* adını verdiği müstakil bir eseri vardır. Bu eserinde görüşlerini ayrıntılı bir şekilde, ayetlere ve hadislere dayanarak açıklamaktadır.

Sonuç

Zamanımızdan 1134 yıl önce yaşamış olan büyük İslâm düşünürü ve alimi İmârın Buhârî, ölümsüz eseri *el-Câmiu’s-Sahîh*’te *Kitâbu’t-Tevhîd* adı ile bir bölüm açmış, burada gerek kendinden önce gerekse kendi döneminde tartışları belli başlı kelâmî konulara temas etmiştir. Buhârî’nin *Kitâbu’t-Tevhîd*’de ele aldığı konular şüphesiz ki bunlardan ibaret değildir. Fakat, biz burada onun sadece Allah hakkındaki tasavvurlarını, başka bir deyişle tevhid anlayışını ele almaya çalıştık.

Yukarıdaki incelememiz sonucunda dikkatimizi çekecek derecede ortaya çıkan konular onun Allah’a mekân ve uzuv isnadı hakkındaki düşünceleridir. Buhârî de kendinden önceki hadis alimleri gibi, bu konularda zahirî anlamlarla yetinmekte, Allah’ın bir mekânda olduğuna ve O’nun uzuvları bulunduğuna inanmaktadır. Fakat, Ehl-i Hadîsin bu noktalarda Müşebbihe ve Mücessime’den farkı şudur: Müşebbihe, Allah’ın uzuvları olduğuna ve O’nun bir mekânda bulunduğuna inanmakla beraber, aynı zamanda Allah’ı insanlara benzetmektedir. Allah’ın elinden bahsedilince, bunu insanların eli gibi algılamaktadırlar. Ehl-i Hadîs ise, bu gibi sıfatların keyfiyetinden sual olunamayacağı, el ve yüz gibi ya da O’nun bir mekânda bulunması gibi sıfatların nasıllığının bilinmeyeceği, dolayısıyla bir yorum veya tevile gidilmesinin

38 41-Fus-silet-22

39 67-Mülk-13,14

40 VIII. 208.

41 VIII. 206-7.

42 25-Furkan-2

43 VIII. 216.

44 54-Kanun-49

doğru olmadığı fikrindedirler. Ehl-i Hadîs'e göre, bu sıfatların keyfiyeti araştırıldığı takdirde, teşbih yanlışlığına düşüleceğinden korkulur. Mücessime ise, Müşebbihe'den farklı olarak Allah'ın cisim olduğuna ve cüzlerden mürekkep bulunduğuna inanmaktadır. Buhârî, yukarıda görüldüğü gibi, Allah'a şey veya nefis izafe olunabileceğini söylemektedir. Fakat, onu ve Ehl-i Hadîs'i Mücessime'den ayıran şey, Allah'ın mahlukata benzemediği ve dolayısıyla O'nun cisim gibi idrak edilemeyeceği fikridir.

Buhârî'nin sahip olduğu bu düşünceler, bugün için bize garip gelse de, ilk üç asırda genel olarak İslâm dünyasında hakim olan fikirleri yansıtmaktadır. Buhârî'den sonraki asırlarda, özellikle İmâm Maturîdî (ö.h.333) tarafından Tanrı tasavvurunda devrim niteliğinde değişiklikler yapılmış; uzuvları olan, hareket eden, bir mekânda bulunan Allah anlayışından sıfatlarıyla (ilim, kudret, semî, basar...gibi) tanınan soyut/aşkın Allah anlayışına geçilmiştir. Bu nedenle, Buhârî'nin fikirlerinin kendi zamanında genel geçer fikirler olduğunu, ancak, Mu'tezile gibi bazı fırkaların daha farklı bir Tanrı anlayışına sahip olduğunu da belirtmeliyiz.